

UOT 745/749

MİRSƏLİM EMİNOV

XIX-XX ƏSRƏ AİD MİS ƏŞYALARDAKI BƏZİ NAXIŞLAR
(Naxçıvan Muxtar Respublikasının materialları əsasında)

Naxçıvan diyarının yaşı min illərə bərabər metalışləmə sənətinin qədim sahələrindən biri də misgərlik sənətidir. Bu qədim sənətkarlığın tarixi müəyyən qədər öyrənilsə də, mis əşyaların mənəvi dəyərini artıran naxışlar tədqiq edilməmişdir. XIX-XX əsrlərdə misgərlər hazırladıqları sənət əsərlərini zərif naxışlarla bəzəyirdilər. Mis əşyalar bəzədilən zaman 6 texniki üsuldən istifadə olunurdu. Hələlik Naxçıvan diyarında iki texniki üsul ilə bəzədilmiş mis əşyalara rast gəldik. XIX-XX əsr Naxçıvan misgərləri də süjetli, nəbati, həndəsi, zoomorf, qədim inamların əksindən istifadə edərək öz sənət əsərlərini bəzəmişdir. Son zamanlar tədqiqatçılar tərəfindən naxışın bir növü kimi qiymətləndirilən yazılar misgərlik sənətində də bəzək ünsürü kimi istifadə edilmişdir. Həmin yazıları daşıdıqları mahiyyətinə əsasən 3 qrupa bölmək olar.

Açar sözlər: *Naxçıvan, misgərlik, naxış, yazı, XIX-XX əsrlər.*

Hər bir xalqın zəngin mədəniyyəti və tarixi onun sənətkarlığında da öz əksini tapır. Sənətkarlar öz əsərlərində mənsub olduqları xalqın incəsənətini, tarixini peşəkarlıqla qoruyub saxlayırlar. Naxçıvan diyarının müxtəlif növ filiz yataqları ilə zənginliyi burada qədim zamanlardan başlayaraq metalışləmə sənətinin müxtəlif sahələrinin inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Belə metalışləmə sahələrindən biri də qədim misgərlik sənətidir. Naxçıvan diyarında misgərlik sənətinin tarixi müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən müəyyən qədər öyrənilmişdir. Lakin mis əşyaları bəzəyən təsvirlər, naxışlar, yazılar ayrıca tədqiq olunmamışdır. Bu səbəb mis əşyaların üzərindəki naxışların tədqiqata ehtiyacı vardır.

Naxçıvanda mis yataqlarının olması bu diyarda misgərliyin ayrıca sənət sahəsi kimi qədim zamanlardan yaranıb inkişaf etməsinin əsas amillərindən biridir. Orta əsr mənbələrində Naxçıvanda mis mədənləri haqqında məlumatlar vardır. “Həmidullah Qəzvini “Nuzhət əl-qulub” əsərində göstərir ki, Naxçıvanda Əncan adlı yer vardır ki, bura karxana deyirlər, onun yaxınlığında mis mədəni yerləşir” [3, s. 96]. Naxçıvan diyarının ən qədim mis məmulatı isə e.ə. VI-IV minilliyə aid olub I Kültəpə yaşayış yerindən əldə edilmişdir. Misgərlik sənəti orta əsrlərdə Azərbaycan şəhərlərində yüksək səviyyədə inkişaf edir. Bu şəhərlər sırasında Naxçıvan şəhərinin də adı çəkilir [1, s. 333]. Lakin misgərlik sonrakı əsrlərdə zəifləməyə başlayır. Tədqiqatçı XIX əsrin sonunda Azərbaycanda kустар sənayenin tənəzzülə meyl etdiyini qeyd edir. Bunun əsas səbəbini Rusiyadan gətirilən ucuz sənaye məhsullarında və çarizmin emaledici sənayenin qəsdən ləngitmək siyasətində olduğunu bildirir [4, s. 122]. XIX əsrdə Naxçıvan və Ordubad rayonunda fəaliyyət göstərmiş misgərlərin say statistikasına haqqında məlumatlar vardır. Bu məlumatlarda əsrin sonlarında misgərlərin sayının azalması göstərilmişdir.

XIX-XX əsrdə misgərliyin tənəzzülə meyl etməsinə baxmayaraq mis əşyaların estetik görünüşünü, mənəvi dəyərini artırmaq üçün onları zərif naxışlarla bəzəyirdilər. XX əsrdə sənaye üsulu ilə daha asan və zərif naxışlı mis əşyalar istehsal olunurdu. Lakin, sənaye məhsullarından fərqli olaraq sənətkarlıq nümunəsi bütövlükdə insan zəhmətinin, əl əməyinin nəticəsində ərsəyə gəlirdi. Məhz bu səbəbdən də onların mənəvi dəyəri daha yüksək hesab edilirdi. Mis əşyalar əsas etibarilə 6 texniki üsulla bəzədilirdi. Bunlar cızma, döymə, basma, xatəmkarlıq, minaçılıq, şəbəkə üsullarıdır. Naxçıvan Muxtar Respublikasının muzeylərində

mühafizə olunan mis əşyalar əsasən cızma üsulu ilə naxışlanmışdır. Lakin digər üsulla bəzədilmiş nümunələrə də rast gəlirik. Minaçılıq üsulu bəzədilmiş mis qaba nümunə Naxçıvan şəhərində yerləşən C.Məmmədquluzadənin Ev Muzeyindəki XX əsrə aid edilən gülabdanı göstərə bilərik. Mavi və qırmızı rəngli mina mayesi ilə doldurulmuş nəbati naxışlar gülabdana xüsusi gözəllik verir.

Naxçıvan diyarındakı mis əşyaları üzərindəki naxışları süjetli, həndəsi, nəbati, zoomorf və yazılar olaraq 5 növə bölmək olar. Beşinci növə daxil olan yazıları daşıdıqları mahiyyətlərinə görə 3 qrupa bölmək olar. Birinci qrupa mis əşyanı hazırlayan sənətkarın adını, tarixini, əşyanın sahibi kimi məlumatlar əks etdirən yazılar aiddir. Göstərilir ki, “Müsəlman hicri-qəməri təqviminin səfər ayında doğulan əziz-xələf oğlan uşaqlarının adına mis qab “döyülür”, oraya qabın hazırlanma tarixi, uşağın adını və təvəllüdünü yazdırırdılar” [9, s. 206]. Misgərlərin əsərlərini öz adı və imzası ilə möhürləməsi çox sevindirici haldır. Çünki, həmin imzalar dünya muzeylərində sərgilənən sənət incilərimizin Azərbaycan xalqına məxsus olmasının sübutudur. Məhz bu səbəbdən misgərlik nümunələri üzərindəki yazıların, keçmiş misgərlərin adının və həmin dövrün sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin, dünyagörüşünün öyrənilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İkinci qrupa dini mahiyyətli yazıları daxildir. Bu yazılar dini ifadələri – Allahın 99 adını, müqəddəs kitab Qurani Kərimin ayələrini, Məhəmməd peyğəmbər və əhli beytinin adları daxildir. Bu cür yazılı mis əşyalara Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyinin eksponatı olan iki ədəd mis camı nümunə göstərə bilərik. Birinci camın oturacaq hissəsində “Sahibi Əli, 1295” yazılıb (miladi ilə 1916-cı il). Haşiyələnmiş dairə içərisində isə imamlardan Əli, Həsən və Hüseyin adları yazılıb (inv. № NDTM-1352/ME-182). İkinci mis camın içərisində Allahın 99 adı, mərkəzində nəstəliq xətti ilə həzrəti Məhəmməd peyğəmbər və əhli-beytdən Əli, Fatimə, Həsən və Hüseyin adları yazılıb (inv № NDTM-93719/ME-937).

Mis sərpuş (Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyi)

Üçüncü qrupda isə Azərbaycan şifahi və yazılı ədəbiyyatının nümunələri cəmləşir. Misgərlər folklor nümunələrini, Azərbaycan şairlərinin qiymətli fikirlərini, şeir bəndlərini də mis əşyalara həkk edərək onları Azərbaycan ədəbiyyatı nümunəsinin daşıyıcısı, incəsənətimizin dəyərli incisi etmişdir. Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyin eksponatında qorunan sərpuşun

üzərində Sədi Şirazinin şeiri həkk edilib. Şeir bəndləri nəstəliq-süls xətti ilə sərpuşun aşağısında 12, yuxarısında isə 6 dördbucaqlı haşiyələr daxilində verilib. Mis qabın üstü həndəsi naxışlarla, orta hissəsini isə daxilində budaq üstünə qonmuş quş təsvirləri olan buta naxışları ilə bəzədilmişdir. Qeyd edək ki, yuxarıdakı mis əşyalar üzərindəki yazıları AMEA Naxçıvan Bölməsi Əlyazmalar Fondu Əlyazmaların toplanması şöbəsinin müdiri Fəxrəddin Elyazov tərəfindən tərcümə edilmişdir.

Daha bir Azərbaycan ədəbiyyatının nümunəsi həmin muzeydə mühafizə olunan mis aftafanın üstündə həkk edilmişdir. Aftafanın üzərində aşağıdakı bənd tədqiq edilmişdir.

“Xoşbəxtlik və gül əyyamıdır,
Saqi ver həyat suyunu.
Yaşılıqda cam və badə xoşdur,
Ərğevan və lalə üzlüdən
Heyifdir keçə qəflətdə
Gənclik və novcavanlıq dövrünü.

Həmçinin qapağın üzərində medalyonun içərisində “Onun sahibi Fatimə Bəyimdir, 1206” yazılmışdır. “1206=1791/92-cı il”. Sara Hacıyeva sənətkarın bu misralarda insana gənclik və cavanlığını qəflətdə keçirməməyi tövsiyə etdiyini qeyd edir [5, s. 86-87]. Aftafanın üzərində sahibinin adının yazılması onu birinci qrupa aid edir. Mis əşyalar üzərindəki yazılar yalnız məlumat xarakteri daşımamışdır. Mis əşyalardakı yazılar çox zaman naxışlarla vəhdət təşkil edərək bəzək ünsürü kimi işlədilmişdir. Bu vəhdətdə də öz növbəsində əşyalara özünəməxsus gözəllik verir. Qarmaşiq görünüşlü ərəb hərfləri ilə müxtəlif naxışların harmoniyası misgərlərin məharətinin göstəricisidir. Qeyd edək ki, bəhs olunan dövrdə misgərlik emalatxanası misgər, kargər və şagirdən ibarət olmuşdur. Hazırlanan mis əşyaların naxışlanması, bəzədilməsi üçün xüsusi sənətkarın – qravürəçinin olduğu qeyd edilmişdir [6, s. 154]. Lakin XIX əsrə aid Naxçıvan şəhərində və Ordubad rayonunda olan sənətkarların içərisində qravürəçi göstərilməmişdir [6, s. 7; 95].

Mis əşyaların bəzədilməsində, bədii tərtibatında heyvan motivlərindən də istifadə edilmişdir. Bəhs olunan dövrə aid misgərlik nümunələrində göyərçin, sərçə, ceyran, dovşan, tovuz quşu təsvirlərini daha çox görürük. Bədii tikmələrimizdə, xalçalarımızda tez-tez rast gəlinən cüt quş təsvirləri xalq sənətkarlığı nümunələrinin qədim və sevilən motivlərindən biridir. Cüt quşları adətən ya bir-biri ilə sevişən, ya da bir-birindən küsmüş şəkildə təsvir edirlər. Xalq hər iki halda sevgi və ayrılığın, ailənin simvolu kimi izah edir[8]. C.Məmmədquluzadənin Ev Muzeyində mühafizə olunan formaca eyni lakin ölçüləri azacıq fərqlənən 4 ədəd mis bardağdan ikisinin təsvirləri eynilik təşkil edir. Bardaqların üzərini gül naxışı ilə birlikdə verilmiş 3 ədəd üz-üzə cüt quş təsviri bəzəməkdədir. Təsvirlər bardağın üzərində qabartma şəkildə işlənmişdir. Bu təsvirləri də ülvi hissələrin, məhəbbətin simvolu kimi hesab etmək olar. Quşların gül naxışı ilə birlikdə verilməsini də buna işarə olduğunu deyə bilərik. Qoşa quş təsviri dünyanın bir çox xalqlarının mədəniyyətində, mifologiyasında da yer almaqdadır. Üçüncü bardağ üzərindəki təsvirlər də maraqlı doğurur. Mis bardağın üzərində iki sıra bir-birinin ardınca düzülmiş əsgərlər işlənmişdir. Maraqlısı budur ki, əsgərlərin təsviri eramızdan əvvəl mövcud olmuş Əhəməni imperiyasının əsgərlərinə bənzəyir. Həmin muzey tərəfindən bu bardaqlar XX əsrə aid edilir. Digər mis əşyalar üzərində quş təsviri sadəcə bəzək ünsürü kimi işlənmişdir. C.Məmmədquluzadənin Ev Muzeyində olan süzgəc üzərindəki quş təsvirinin nümunəsində bunu görə bilərik. Süzgəcin gövdəsi deşikli olduğundan qabın yuxarı hissəsinə bəzədilmişdir. Quş təsviri iki sıra islimi naxışının arasında dördbucaqlılar daxilində yazıları

bir-birindən ayırır. Eyni zamanda süzgecin ağzının kənarına da islimi naxışı işlənmişdir. Muxtar Respublikanın muzeylərində qorunan və üzərində quş təsviri işlədilmiş belə nümunələrin sayını artırmaq olar.

Türk xalqları arasında müqəddəs sayılmış quşlardan biri də tovuz quşudur. Bəhs olunan əsrlərdə bu diyarın misgərlik nümunələrində sxematik şəkildə olsa da tovuz quşu işlənmişdir. NDTM saxlanılan məcməyinin üzərində üz-üzə tovuz quşu işlənmişdir. Böyük Azərbaycan şairi N.Gəncəvi “İskəndərnamə” poemasında Bərdə sarayının təsvirində bir neçə dəfə ipək parçalar üzərinə salınmış tovuz quşu rəsmlərindən və onun sırf türkdilli xalqlara məxsus olmasından bəhs edir. Sənətşünas Rasim Əfəndi qeyd edir ki, əsrlər keçdikcə tovuz quşu rəsmləri öz keçmiş mənasını itirmiş və nəhayət, sadələşərək Şərqlə ələmində ən geniş yayılmış “buta” ornamentinə çevrilmişdir [4, s. 52].

Azərbaycan sənətkarlarının yaratdıqları sənət əsərlərinin gözəl xüsusiyyətlərindən biri onların bədii cəhətdən gözəl və naxışlı olmasıdır. Elə bir sənətkarlıq sahəsi olmaz ki, onun nümunələri naxışsız olsun. Misgərlik sənətinin ilk nümunələrindən başlayaraq mis əşyalar bəzədilməsində naxışdan istifadə olunmuşdur. Araşdırmalar göstərmişdir ki, naxışlar təsadüfi olaraq yaranmamışdır. Onların hər biri müəyyən bir riyazi qanuna uyğun olmuş, təbiətdəki təsvirin, mifoloji varlığın, qədim inanların əksi olmuşdur. Bu meyarlar sənətkarlara incəsənət nümunəsini bəzəməkdə daim ilham vermişdir. XIX-XX əsrlərdə də misgərlər əcdadların təcrübələrindən bəhrələnmiş və həndəsi, nəbati, qədim inanların simvolundan, yazılardan istifadə edərək mis əşyaların bədii tərtibatını zənginləşdirmiş, onlara yüksək mənəvi dəyər, gözəllik bəxş etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan etnoqrafiyası: 3 cildə, I c., Bakı: Şərqlə-Qərb, 2007, 544 s.
2. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, IV c.: XIX əsr, Bakı: Elm, 2007, 504 s.
3. Əliyev F., Əliyev M. Naxçıvan xanlığı. Bakı: Şərqlə-Qərb, 2007, 120 s., s. 96.
4. Əfəndi R. Azərbaycan incəsənəti. Bakı: Şərqlə-Qərb, 2007, 272 s.
5. Hacıyeva S. Naxçıvanda sənətkarlıq. Naxçıvan: Əcəmi, 2017, 183 s.
6. Muradov V. Naxçıvan diyarında sənətkarlıq və ticarət (XVIII-XX əsrin əvvəlləri). Bakı: Elm, 2017, 264 s.
7. Şahverdiyev Z. Naxçıvan bölgəsi XIX-XX əsrin əvvəllərində. Bakı: Elm, 2008, 264 s.
8. <http://anl.az/down/meqale/sherq/2011/may/el06.htm>
9. Vəliyev F.İ. XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan maddi mədəniyyəti: Tarix-etnoqrafik tədqiqat. Bakı: Şərqlə-Qərb, 2010, 424 s.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: m.selimeminov@mail.ru

Mirsalim Eminov

**SOME PATTERNS IN COPPER ITEMS OF 19th-20th CENTURIES
(Based on materials of Nakhchivan Autonomous Republic)**

Copper craft is one of the ancient fields of metalworking in Nakhchivan, which is thousands of years old. Although the history of this ancient craft has been studied to some extent, patterns that increase the spiritual value of copper items have not been studied. In the 19th and 20th centuries, coppersmiths decorated their works of art with delicate patterns. 6 technical methods were used to decorate copper objects. So far, we have come across copper items decorated with two technical methods in Nakhchivan. Nakhchivan coppersmiths of the 19th-20th centuries also decorated their works of art using the botanical, geometric, zoomorphic ornaments and reflection of ancient people. Recently, inscriptions, which are considered a kind of pattern by researchers, have also been used as an ornamental element in the copper craft. These inscriptions can be divided into 3 groups based on their essence.

Keywords: *Nakhchivan, copper craft, pattern, inscription, 19th-20th centuries.*

Мирсалим Еминов

**НЕКОТОРЫЕ УЗОРЫ НА МЕДНЫХ ПРЕДМЕТАХ XIX-XX ВЕКОВ
(На основе материалов Нахчыванской АР)**

Нахчыванский край, которому около тысячи лет, является одной из древнейших областей металлообработки. Несмотря на то, что история этого древнего ремесла исследована в какой-то степени, но пока не изучены узоры, увеличивающие моральную ценность медных изделий. В XIX-XX веках медники украшали свои произведения искусства изящными узорами. При украшении медных изделий использовались 6 технических приемов. Пока в Нахчыванском крае мы встретили медные изделия, украшенные двумя техническими методами. Нахчыванские купцы XIX-XX веков также украшали свои произведения искусства, используя узоры набати, геометрические, зооморфные узоры, а также сюжеты древних верований. Надписи, которые в последнее время оцениваются исследователями как тип узора, также использовались в качестве декоративных элементов медного искусства. По своему значению эти надписи можно разделить на 3 группы.

Ключевое слово: *Нахчыван, металлообработка, узор, надпись, XIX-XX века.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Ərtegin Salamzadə tərəfindən təqdim edilmişdir)

**Daxilolma tarixi: İlkin variant 14.05.2020
Son variant 17.08.2020**